

## MAGYAR KÖNYVESHÁZ

### **Régi magyarországi nyomtatványok a cseh- és morvaországi gyűjteményekben.**

A Magyar Tudományos Akadémia — a Könyvtörténeti, Bibliográfiai és Dokumentációs Munkabizottság javaslatára — lehetőséget biztosított számomra, hogy 1963. március 14 és április 3 között három hétig cseh- és morvaországi gyűjteményekben kutassak régi, 1712 előtt megjelent magyarországi és magyar nyelvű nyomtatványok után.

Tanulmányutam során az alábbi városok gyűjteményeiben dolgoztam: Praha, Litoměřice, Teplá, Brno, Olomouc, Mikulov és az utolsó napokban Pozsony.

Prágai tartózkodásom egyik fontos eredménye volt a régi cseh és szlovák nyelvű nyomtatványokat regisztráló ún. *Knihopis* szerkesztőségével a kölcsönös előnyökön alapuló kapcsolat kiépítése. Az *Egyetemi Könyvtár* legértékesebb magyar vonatkozású és ma is külön kezelt gyűjteménye az ún. KUBELIK-SZÉLL könyvtár. SZÉLL Farkas a múlt század második felének neves könyvgyűjtője volt. A híres cseh hegedűművész, KUBELIK, aki nőülés révén jutott ehhez a könyvtárhoz, a prágai Egyetemi Könyvtárnak adta el azt a harmincas években. Az általam átnézett gyűjteményben levő mintegy félszáz RMK között SZÉLL Farkas által már publikált unikum is akad, bár az irodalomból korábban ismert RMK példányoknak csak egy részét sikerült most fellelni. A *strahovi*, volt *premontrei könyvtárban* található az utóbbi évek legértékesebb RMK-lelete, GÁLSZÉCSI énekeskönyvének újabb töredéke. A *Nemzeti Múzeum könyvtárában*, amely a múlt század tudatos bohémikagyűjtése révén jött létre, elsősorban a trencsényi és zsolnai nyomdák cseh nyelvű kiadványai találhatók. Ugyanitt található a több száz csehszlovákiai kastélykönyvtár leltára is, amelyek azonban RMK szempontból általában nem tartalmaznak különösebb érdekességeket.

*Litoměřiceben* a *püspöki könyvtár* és *Teplában* a *volt premontrei könyvtár* kutatási területem szempontjából igen korlátozott érdekességűnek mutatkozott, mert ott csak a XVII. század végén készült és tömegesen terjesztett nagyszombati jezsuita kiadványokból kerültek elő példányok. Hasonló volt a helyzet *Mikulovban* (Nikolsburg), ahol a DIETRICHSTEIN-könyvtár újabb keletkezésű, miután PÁZMÁNY kortársának, DIETRICHSTEIN kardinálisnak neves gyűjteményét 1647-ben a svédek elvitték.

*Brnoban* az *Egyetemi Könyvtárban*, ahová a felozlatott délmorvaországi rendházak könyvtára is tartozik, igen jó, nyomdahely szerinti áttekintés is van a régi könyvekről. Így könnyebben volt megállapítható, hogy itt a helyzet az RMK-példányok számát és összetételét illetően — nyilván Magyarország közelsége miatt — valamivel kedvezőbb, mint az előbb felsoroltakban.

*Olomouchban* az *Állami Tudományos Könyvtárban* (a volt Egyetemi Könyvtárban) ez alkalommal csupán szűrőpróbaszerű vizsgálódások alapján, amelyek során tucatnyi RMK-ra, közöttük viszonylag sok XVI. századi nyomtatványra leltem, meg tudtam állapítani, hogy ebben a gyűjteményben van Cseh- és Morvaországban még a legtöbb lehetőség újabb régi magyarországi nyomtatványokra találni. A török hódoltság idején

ugyanis hazánknak a HABSBERGOKHOZ tartozó területe élénk kapcsolatban állott a morvaországi részekkel, s a II. JÓZSEF korabeli szekularizáció során számos volt egyházi gyűjtemény ebbe az olomouci könyvtárba került.

Az alábbiakban a tavalyi szlovákiai, valamint az idei csehországi utam során talált, eddig ismeretlen régi magyarországi nyomtatványok rövid ismertetését közöljük, amely folytatása a *Magyar Könyvszemle* ez évi 116—120. lapjain megjelent jegyzéknek.

98. Bártfa, (1577) 1578  
GERMATEI, Nicolaus: *Ariochus divini Platonis*. 8° [93] lev.  
Pozsony, Matica Slovenská
99. Bártfa, 1606  
*Apologia Protestatio legatorum et ecclesiarum*. 4° [4] lev.  
Lőcse
100. Pozsony, 1611  
*Periocha tragicomoediae inscriptae, S. Matthias in scharca...* 4° [8] lev.  
Prága, Strahov és Nemzeti Múzeum
101. Kassa, 1620  
TÜRCK, Sebastian: *Regula Vitae. Dass ist Regel des Lebens*. 4° [2] 42 l., 1 t.  
Lőcse
102. Kassa, 1621  
TÜRCK, Sebastian: *Requies Abrahe. Dass ist ... Fine ... Leichpredigt ... Melchior Reiners*. 4° [2] 62 l.  
Lőcse
103. Lőcse, 1629  
BEUCER, Baltasar: *Historia passionis et mortis ... Iesu Christi*. 4° [12] lev.  
Prága, Akad.
104. Lőcse, 1635  
*Gamelia Votiva et beneprecatoria in Solemnitatem Nuptiarum Viri ... Josephi Manda, Rectoris ... Scholae Cibinien*. 4° [4] lev.  
Lőcse (2 pld.)
105. Lőcse, 1640  
*Tedis Sacratissimae vere, auspiciatis ... M. Johannis Windisch Leutschovien: Scholae Patriae Rectoris ...* 4° [4] lev.  
Lőcse
106. Lőcse, 1642  
BACHMANN, Balthasar: *Eine Christliche Predigt, bey der leich ... Adam Gigmairs*. 4° [4] lev.  
Eperjes.
107. [Lőcse], 1646  
F[RÖHLICH], D[avid]: *Loci Communes Poetici*. 4° [4] lev.  
Lőcse
108. Lőcse, (1652)  
*Serta Conubialia In Singularem Decoris ... Johannis Serpilius Junioris ... et Eva Galli*. 4° [4] lev.  
Lőcse
109. Trencsén, (1655)  
INSTITORIS, Johannes: *Dissertatio Politico Theologica De Clericorum potestate. Respondente Samuele Nicletzio*  
4° [22] lev.  
[Az RMK II. 840. és 841. művek összevont és módosított kiadása.]  
Lőcse
110. H. n. 1659  
MOLNÁR Gregorius: *Elementa Grammaticae Latinae*. 8° [64] lev.  
Lőcse
111. [Lőcse], (1660?)  
*Vota Nuptialia das ist Hochzeitliche Ehren-wünsche Magno Steinerin Catherinae Brever*. 4° [12] lev.  
Lőcse
112. [Lőcse, 1662]  
(RHELINUS, Johannes): *Ad Nobilissimum Dm. Sponsum Johannem Serpilius ... Ode*. 4° [2] lev.  
Lőcse
113. Bártfa, 1663  
*Jonas Imago Resurrectionis*. 8° [8] lev.  
Lőcse
114. Lőcse, (1663)  
*Laetus sub tempore moesto ... Adami Popradii sponsi ... et Susanna Koch*. 4° [4] lev.  
Lőcse
115. [Lőcse, 1665]  
*Praeparatio ad Missam Quae dicitur Accessus altaris*. 12° [30] lev.  
Pozsony, Matica Slovenská [Galgóc]
116. Lőcse, 1665  
SERPILIUS, Augustin: *Freudiger Hertenwunsch ... Herrn M. Christian Seelmann ...* 4° [2] lev.  
Lőcse
117. [Lőcse], (1666)  
KEMMEL, Johannes: *Delineatio Synoptica Orationis Actus...* 4° [4] lev.  
Lőcse
118. Lőcse, 1667  
SEELMANN, Christian: *Der von dem Unglück Weggeraffte Seelen...* Gregorius Milleter. 4° [16] lev.  
Lőcse
119. Lőcse, 1667  
SEELMANN, Christian: *Aller alten Insonderheit Wolbetagten Kirchen-Lehrer Bet- und Danck-Psalm...* 4° [24] lev.  
Lőcse

120. Löcse, (1668)  
*Euphrosyne Hymenaea in Honorem ... Christiani Seelmanni.* 4° [4] lev.  
 Löcse
121. [Löcse] (1668)  
 ΓΑΜΗΛΙΑ *Solennitati Nuptiali ... Christiani Seelmanni ... Anna Euphrosyna ... Fröhlich.* 4° [6] lev.  
 Löcse
122. Löcse, 1668  
 GRAMS, Johannes: *Etwas Deutsch Aus der Leutsch Dem Ehrwürdigen Achtbaren... Zur freundlichen Glückwunschung.* 4° [2] lev.  
 Löcse
123. Löcse, 1668  
 KLESCH, Daniel: *Quod Deus Bene Vortat! Inauguratio novi Rectoris.* 4° [4] lev.  
 Löcse
124. Löcse, 1668  
 SEELMANN, Christian: *Auffmerkung des Worts im CV. Psalm...* 4° [12] lev.  
 Löcse
125. Löcse, 1668  
 SEELMANN, Christian: *Freundliche-Freuden-Begleitung.* 4° [2] lev.  
 Löcse
126. Löcse, 1668  
 SEELMANN, Christian: *Feliciter, Feliciter, Feliciter...* 4° [4] lev.  
 Löcse
127. Löcse, 1668  
 SEELMANN, Christian: *Fröhlicher Schall mit welchen Gott dem allerhöchsten Herrn gejauchzet...* 4° [2] lev.  
 Löcse
128. Löcse, (1668)  
*Sera licet sincera tamen Lucrumarum... Christiano Selmanno.* 4° [4] lev.  
 Löcse
129. Löcse, 1669  
 BACHIL, Johannes: *Logica evolutam Logices Naturam...* 4° [10] lev.  
 Löcse
130. Löcse, [1669]  
*Frisch Obst auf die Halligantz-Sonntagische Hochzeit.* 4° [2] lev.  
 Löcse
131. Löcse, 1669  
 GORSCKII, Andreas: *Liebliches Rauchwerck. Jungfr. Susanna Schuberin.* 4° [6] lev.  
 Löcse
132. Bártfa, 1670  
 (POMARIUS, Samuel): *Christlicher Wahl- und Neu-Jahr-Wunsch.* 8° 36 l.  
 Löcse
133. Löcse, 1670  
 ALANDA, Barthol: *Pulchralia, das ist Allerhand Schöne Waaren..* 4° [6] lev.  
 Löcse
134. Löcse, 1671  
 CORVATH, Johannes: *Von Gott dem Ersten...* 4° [2] lev.  
 Löcse
135. [Löcse, 1671]  
 [Kalender, deutsch auf 1671.] 16°  
 Löcse (töredék)
136. Löcse, 1671  
 MEISSNER, Joh. Mart.: *Tedae Nuptiales oder Hochzeitlichen...* 4° [?] lev.  
 Löcse
137. [Löcse,] 1671  
 MEISSNER, Joh. Mart.: *Geistliche und Weltliche Gedancken.* 4° [4] lev.  
 Löcse
138. [Löcse,] (1672)  
 KLESCH, Cristophorus Daniel: *Immanuel! Lux Sub Cruce... Michaeli Wirthio... Catherina Elisabetha...*  
*Klesch.* 4° [4] lev.  
 Löcse
139. Löcse, 1672  
 KLESCH, Daniel: *Quod Deus bene vortat.* 4° [2] lev.  
 Löcse
140. Löcse, 1672  
*Leutschoviensis Gymnasii Auspicium.* 4° [?] lev.  
 Löcse
141. [Löcse?], 1672  
 MARCI, Johannes: *ΕΡΩΣ Κ ΚΑΕΟΣ h. e. Amor et Honor.* 4° [2] lev.  
 Löcse
142. Löcse, (1672)  
*IΠΟΠΗΜΗΤΙΚΟΝ in honorem... Jacobo Rösero.* 4° [4] lev.  
 Löcse.
143. Löcse, 1672  
 SARTORIUS, Johann: *Kurze Leich-Predigt.* 4° [14] lev.  
 Löcse
144. Löcse, 1672  
 DEBRECENI Péter: *Tizenkét idvességes elmélkedések.* 12° [12] 450 [6] l.  
 Löcse
145. [Löcse], 1672  
 HAIN, Caspar: *Schlechte und Recte.* 4° [?] lev.  
 Löcse
146. Löcse, 1673  
 FRÖHLICH, Mathias: *Luctus Georgi- Monatus ob Crucem Domesticam Kleschianam...* 4° [4] lev.  
 Löcse

147. Lőcse, 1673  
KLESCH, Daniel: *Hertz-Bruderliches Mitleiden*. 4° [4] lev.  
Lőcse
148. Lőcse, 1687  
*Als der Edle und gefahrte Jüngling Johannes Ujhazy Die Studia und Leutschau verliert und sich nach Leiptzig begab...* 4° [4] lev.  
Lőcse
149. [Lőcse], 1689  
SERPILIUS, Georgius: *En Prisma Amoris. Das ist der erjagte Venus-Schild*. 4° [4] lev.  
Lőcse
150. Nagyszombat, 1700  
ALVAREZ, Emmanuel: *Institutionum grammaticarum liber III*. 16° 96 l.  
Pozsony, Matica Slovenská
151. [Lőcse? XVII. sz. — 1671 évek között]  
SCHWAB Johannes: *Testa Hymenaeia. Quae parat vir nobilis, Pudens...* 4° [4] lev.  
Lőcse
152. [Brassó?, XVII. század?]  
LUTHER, Martin: *Catechesis minor*, lat. et. germ. 8° [32] lev.  
[Nem II. 846!]  
Lőcse (töredék)
153. Lőcse, [XVII. század]  
*Balassi Matthaeus... Michael Triumphans, Sanctus Franciscus cujus vestigia secutus Doctor. Seraphicus de Diabolo Mundo. Carne; gloriosissime Triumphavit...* 4° [2] lev.  
Lőcse
154. Lőcse, 1701  
UJHAZY, Samuel: *Tragoedia Vitae humanae...* 4° [?] lev.  
Lőcse
155. Nagyszombat, 1702  
CANISIUS Petrus: *Catechismus Latino-Ungaricus*. 8° 78 l.  
Lőcse
156. Bártfa, 1707  
*Neuer Kalender auff das Jahr... 1707*. 12° [40] lev.  
Lőcse
157. Lőcse, [1711]  
BAUCKENS, Valentin: *Neuer Haus- und Wirthschaffts Calender. Auf das Jahr 1712*. 16° [40] lev.  
Lőcse

BORSA GEDEON

**Gálszécsi István énekeskönyvének második, nagyrészt ismeretlen kiadása.** Azt a tény, hogy GÁLSZÉCSI István énekeskönyve — az első magyar protestáns énekeskönyv, egyúttal az első magyar hangjegyes nyomtatvány — nemcsak egy, hanem két kiadást ért, eddig sem irodalomtörténeti, sem könyvészeti, sem egyéb szempontból nem méltányoltuk eléggé. Sőt azt mondhatjuk: néhány halvány utalást nem számítva, ez a második kiadás hazai irodalmunkban szinte teljesen ismeretlen. Az is különös, hogy bár az 1. kiadás mindkét korábbi töredékét felfedezésük után hamarosan közzétették, e 2. kiadás töredékének közzétételére évtizedek óta sem került sor.

Most *fényképmásolatban* közöljük a 2. kiadás fennmaradt töredékét, szembeállítva az 1. kiadásból ismert töredékek megfelelő részével. A tudományos kutatást elsősorban ezzel a *forrásközléssel* kívánjuk szolgálni. Egyéb megjegyzéseinkkel inkább csak e becses dokumentum *jelentőségére* s a vele kapcsolatos *kérdésekre* szeretnők felhívni a figyelmet.

Először röviden összegezzük GÁLSZÉCSI Istvánra, életére és működésére, közelebről énekeskönyve 1. kiadására vonatkozó ismereteinket.

GÁLSZÉCSI Istvánról, a hazai reformáció egyik legelső munkásáról oly keveset tudunk, hogy ha mindazt felidézzük, amit vele kapcsolatban a kutatás eddig felderített, akkor is csak lexikonszerű rövidséggel szólhatunk róla. Valószínűleg a Zemplén megyei Gálszécsen született, bár vezetéknevét — úgy látszik — ő nem pusztán a születéséről vette, mint annyi más reformátortársa, hanem ott honos ősi nemzetségétől örökölte. Itthon elkezdett tanulmányait 1524-től a bécsi, 1527-től a krakkói egyetemen folytatta. Baccalaureusi címmel tért haza s talán Kassán vagy inkább Abaújszántón működött, ahol hamarosan a reformáció híve lett. Ennek forrásához vágyva ő is Wittenbergbe ment 1532-ben, s ott magisteri címet szerzett. Először Gálszécsen volt iskolamester, azután a Tiszántúl, Gyulán fejtett ki reformátori tevékenységet. Mindkét, töredékben fennmaradt művét — énekes és hittani könyvecskjét — még Gálszécsen írta. Ez utóbbinak

végén említett tervét („Rövid nap, ha életemet Isten meghosszabbítandja, és ennyi schoolai gondoktól megszabadítand, ezekről nagyobb könyvet írok, hol mindeneket sok helyekkel megbizonyítok”) már aligha válthatta valóra, mert 1543 táján meghalt. BATIZI András 1543—45 közt megjelent kátéja előszavában úgy emlékezik meg róla, mint immár Istenben nyugvó mesteréről.<sup>1</sup>

*Énekeskönyvének 1. kiadása* 1536-ban Krakkóban jelent meg *Kegyes énekekrül és keresztyén hitrül rövid könyvecske* címmel, nyolcadrét nagyságban, 2 fametszettel és hangjegyekkel (RMK I. 8 és SZTRIPSZKY 1796a). Századokon át lappangott, s csak töredékekben maradt ránk. Először 4 levél (A2—3 és 6—7), utóbb az egész első ív (A1—8 lev.) került elő régi könyvtáblákból kiáztatva. Előbbit ERDÉLYI Pál, utóbbit DIVÉKY Adorján tette közzé hasonmásban és ismertette (*Magy. Könyvszle.* 1887. 215—225. l. 1911. 10—13. l.). A nyomtatás helyét, évét és a nyomdász nevét a címlap nem közli ugyan, de nyomdászattörténeiseink határozottan megállapították, hogy ez is a krakkói VICTOR Jeromos műhelyéből került ki, éppúgy, mint KOMJÁTI Benedek SZENT PÁL levelei-fordítása 1533-ban s OZORAI Imre *Krisztusról és az ő egyházáról s az antikrisztusról és annak egyházáról* c. műve 1535-ben. A megjelenés évét szintén határozottan vehetjük 1536-nak, mert a PERÉNYI Péterhez szóló ajánlólevél ez év Ambrus-napján, tehát ápr. 4-én kelt, s a reformáció századának énekeskönyveit 1602-ben gondosan számbavevő SZILVÁS-UJFALVI Imre is 1536-ra teszi a kiadás évét.

A négylapos ajánlólevél (melyből itt csak két lapot közlünk fényképmásolatban) világosan tükrözi a reformáció alapigazságait: „... hirdetünk csak Jézus Krisztusban való hitnek általa embereket üdvözülni”; „a hit leszen mibennünk nem misének, hanem Istennek igéjének hallásából”; „a Szentírásból szerzék egynéhány énekeket községnak tanításáért. . . És nemcsak szent Pál parancsolja érthető nyelvel élni szentegyházban, de emberi törvények szerint is eképpen szereztetett. Ne láttassék tehát senkinek magyar nyelven való éneklés a szentegyházban szidalmazandónak lennie, mert az értetlenek (vagyis: amiket nem értünk) mibennünk nem cselekednek, de az értettek minket gerjesztenek félelemre, hitre és egyéb kegyes indulatokra.” (A2—3 lev.)

Az ismeretlen terjedelmű műből eddig ismert három ének — a Tízparancsolatról, a Hiszekegyről és az úrvacsoráról (ez utóbbinak vége hiányzik) — LUTHER énekeinek némileg kibővített, rímtelen s az első kezdés folytán nehézkes, darabos fordítása. (*Dis sind die heylgen zehh gebott*, LUTHER művei weimari kiadásában 35. köt. 135. és 426. l.; *Das Deutsche patrem : Wyr gleuben all an eynen Gott*, uo. 172. és 451. l.; *Jhesus Christus unser Heiland*, uo. 142. és 435. l.) A töredékekből kibetűzhető versek túlnyomó részét közölte és LUTHER énekeinek szövegével egybevetette SZILÁDY Áron (*Irodalomtört.* Közl. 1911. 373—376. l.).

Az olvasókhöz írt köszöntésben GÁLSZÉCSI maga is szerényen megvallja verselése és egész műve gyarlóságait. Sőt utasítást ad arra az esetre, hogy ha a szöveg és a „nóták” nem egyeznének: „egy nótán teljesítsétek azokat be”, ami úgy értendő, hogy vagy több szótagot kell ugyanarra a hangjegyre énekelni, vagy több hangjegyet kell egy szótagra melizmává alakítani. (Lásd erről legújabban CSOMASZ TÓTH Kálmán: *A XVI. század magyar dallamai*. Bp. 1958. c. munkáját, passim. Uo. hasonmásban a címlap, az olvasókhöz intézett ajánlás és a hangjegyes lapok is közölve.) Egyébként nemcsak a szöveg, hanem a dallamok is szoros kapcsolatot mutatnak LUTHER énekeivel. De nem mindegyik olyan közvetlenül, mint ahogyan korábban gondolták. TI. PÁYR Sándor még ezt írta: „Gálszécsi hangjegyeit összehasonlítottam a weimari Luther-kiadásban közölt eredetiekkel s mind a három megegyezik teljesen. Tehát egyenesen Luther énekesköny-

<sup>1</sup> Vö. PÉTER Mihály: *Gálszécsi István és működésének első nyomai*. Prot. Szle. 1913. 246—255. l. — ZOVÁNYI Jenő: *A reformáció Magyarországon 1565-ig*. Bp. 1922. 114. l. — Uő: *Cikkei a Theol. Lexikon részére*. Bp. 1940. (GÁLSZÉCSI és PERÉNYI címszó alatt.)

veiből vannak átvéve. (Weim. 35. k. 495. és 513.)". (*Theol. Szle.* 1927. 26. l.) Ezzel szemben érdekes CSOMASZ TÓTH Kálmánnak az a megállapítása, hogy az úrvacsoráról szóló énekben — amelynek LUTHER ilyen címet adott: *Szent Husz János kijávitott éneke* — „Gálszécsi nem a német mintákat utánozza”, hanem a korábbi latin szövegű dallamhoz, meg a cseh variánsokhoz áll közelebb. „Ezért — úgymond — kétszeresen sajnálatosnak ítéljük, hogy úttörő énekeskönyvből több dallam nem maradt ránk, mert minden valószínűség szerint az ő dallamai — bármilyen mennyiségű volt teljes anyaga — igen sok tanulságot nyújthatnának a mai kutatás részére” (*I. m.* 425. l.). Ugyanő így summázza GÁLSZÉCSI énekeskönyvének jelentőségét: „Ez volt az első és egyetlen dallamokat is tartalmazó XVI. századi magyar egyházi népénekeskönyv” (*Uo.* 80. l.).

MEŠTIAN és BREDÁR csehszlovákiai kutatók révén örömmel értesültünk róla legújabban, hogy a strahovi könyvtárban 1962-ben további töredékek kerültek elő GÁLSZÉCSI énekeskönyvből, amelyek négy-öt további énekről adnak teljes vagy töredékes képet. E töredékekről határozottan megállapítható, hogy nem a minket most foglalkoztató 2., hanem még az 1. kiadásból valók. De publikálásukat annál nagyobb érdeklődéssel várjuk!

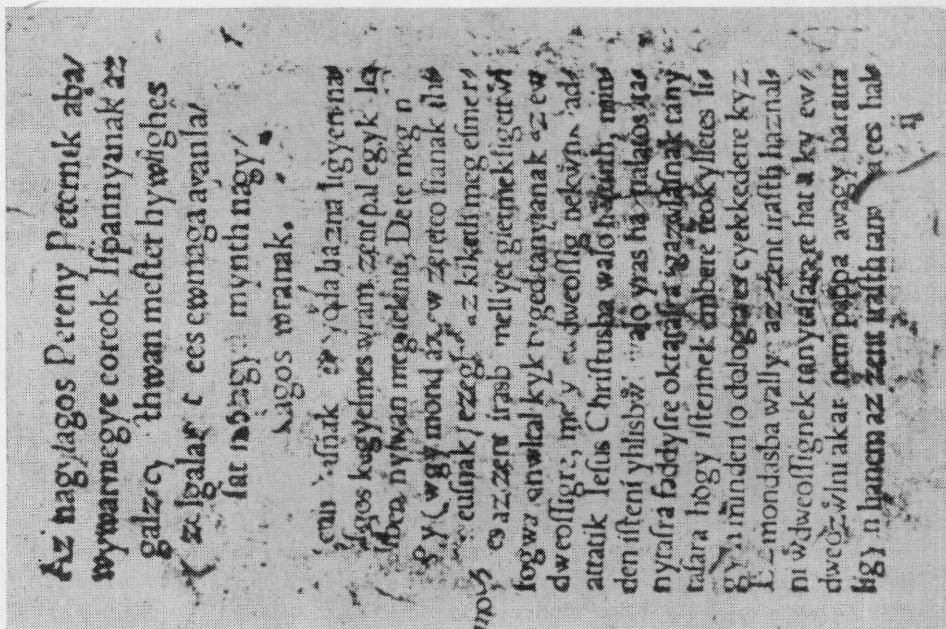
A második kiadás négy lap terjedelmű töredéke az 1928-i krakkói lengyel—magyar kiállításon bukkant fel. Ez is könyvtáblából kerülhetett elő. A kiállítás lengyel nyelvű katalógusa (*Biblioteka Jagiellońska, Katalog wystawy rękopisów i druków polsko — węgierskich XV i XVI wieku.* Kraków, 1928. No. 16. és függelék Tabl. V.) világosan megállapítja, hogy ez más kiadás, mint a DIVÉKY által 1911-ben közzétett töredék. A katalógus magyar ismertetése azonban (*Magy. Nyelv.* 1929. 62—63. l.) s ennek alapján maga HORVÁTH János is (*A reformáció jegyében* 2. kiad. Bp. 1957. 486. l.) csak bizonyos különbségekre utal, de nem szögezi le, hogy 2. kiadásról van szó. Egyedül GULYÁS Pál gondolt arra, hogy itt az elsőt bizonyára hamarosan követő 2. kiadással van dolgunk. (*A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században.* Bp. 1931. 35. és 259. l.)

Ellenben némileg a lengyel katalógus is téved, amikor azt állítja, hogy ebben a töredékben az A2 és A7 levél van előttünk. Valóban így állna a dolog, ha a szedéstükröket a nyomás előtt a helyes sorrendben állították volna össze. De nem így történt. Ugyanis az egyik levél valóban az 1. kiadás A2 levele recto és verso lapjának felel meg; viszont a másik levélen az 1. kiadás A6 levele elülső lapjának és A7 levele elülső lapjának megfelelő szöveget találjuk, mégpedig fordított sorrendben. Ehhez a meglepetéshez járul még az a különös körülmény, hogy az A2-nek megfelelő levél egyik lapja alján Aij, a másik lapja alján Aiiij jelzést találunk. Ezek alapján azt kell feltételeznünk, hogy ez a töredék Gálszécsi énekeskönyve 2. kiadásának próbanyomata, amelyen a lapok sorrendjét s részben jelzését is eltévesztették. Másképpen elképzelhetetlen egyrészt a levéljelzés téves egymásutánja (Aij és Aiiij) ugyanannak a levélnek két lapján, másrészt az A7 recto és A6 recto lapoknak egyazon levél két lapjaként való jelentkezése. [Megjegyzendő, hogy a 2. kiadásnak ez a töredéke — amint azt kérésre dr. MAKKAI László pár évvel ezelőtt egyik krakkói útja alkalmával személyes szemrevétele alapján megállapította — papíryanagában is egybefüggő két levélből áll!]

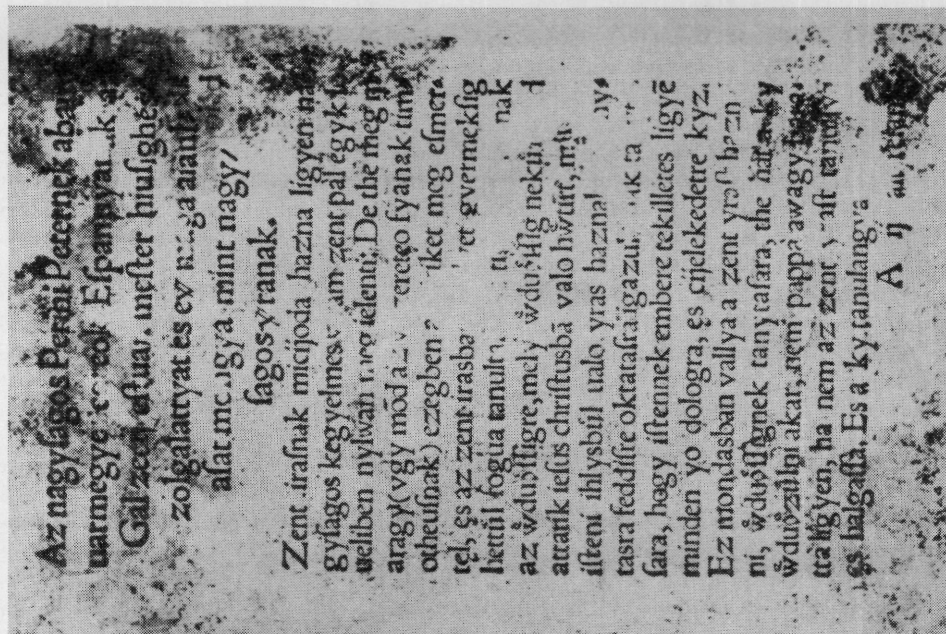
De mik a bizonyítékaink arra, hogy csakugyan egy másik, az 1536-inál későbbi kiadás darabkája ez, ha mindjárt próbanyomás formájában is? A mellékelt hasonmások egybevetése alapján bárki meggyőződhetik róla, hogy az eddig ismert két (ti. ERDÉLYI és DIVÉKY által közzétett) töredéktől ez az 1928-ban felbukkant töredék részint nyomási tükrében, a sorok számában és szedésében, továbbá a helyesírásban, illetve hangalakokban, sőt betűtípusaiban is olyan eltéréseket mutat, amelyek ezt kétségtelenné teszik.

Először figyeljük meg az egyezéseket: bizonyos szórendi és hangalaki különbségektől eltekintve a két szöveg nemcsak szó szerint, de szinte szótagig menően azonos. A 2. kiadás az 1. kiadásnak a szövegében lényeges változtatást nem eszközölt; hangjegyeiben pedig

1. ábra  
1. kiadás  
A2 recto



2. ábra  
2. kiadás  
A2 recto



teljesen az 1. kiadást vette át, minden változtatás nélkül annak kottás metszeteit használta fel.

E nagyarányú egyezés mellett a következő *különbségeket* figyelhetjük meg:

Az említett lapok *nyomási tükör, szövegbeli terjedelem és szedés szempontjából* csak nagyjában, de korántsem tökéletesen egyeznek.

Az *A2 recto* lapon az 1. kiadásban 23 sort és a 24. sorban *Aij* jelzést találunk, a 2. kiadásban pedig 24 sort s a 25-ben az *Aij* mellett „alt reank” őrszavakat, úgyhogy a szedés csak az ajánlólevél címsorának és szövegének 2—2 kezdősorában felel meg egymásnak, egyébként úgy eltolódik, hogy a 2. kiadásban már az 1. kiadás *A2 verso* lapjának első sora is nagyrészt átkerül az elülső lapra. Ez az eltolódás folytatódik az *A2 verso* lapon is, úgyhogy a 2. kiadás néhány szóval (talán 6 szótaggal) és a 26. sorban szedett (s mint már említettük: téves) *Aij* jelzéssel, meg kétszótagos őrszavával („ber az”) továbbmegy az 1. kiadás szövegénél. Egyébként az őrszót nem számítva ezen a lapon mindkét kiadásban 25 sort szedtek, sőt a lap közepén 3 sorban a szedett szöveg soreleje és sorvége is összetalálkozik. (Jóllehet a 2. kiadás, egyszerűbb helyesírása folytán, kevesebb betűvel él, mint az 1., ezen a lapon az azonos sorszám mellett azért nem növekedett jelentősebben a szedésbeli eltolódás, mert az egyik bibliai utalást az 1. kiadás a legelső sorban „Ro.” rövidítéssel jelzi, a 2. kiadás viszont az utolsó előtti sorban teljesen kiírja: „Romanos”). Hasonló szedésbeli eltolódást észlelhetünk az *A6 recto* lapon, ami azért feltűnő és nevezetes, mert *itt azonos kotta alá végeredményében 5 szótaggal több került a 2. kiadásban*; ez az 5 szótag („gondot visel mint”) az 1. kiadásban az *A6* versón szerepelt, az ott közölt hangjegyek alatt. (Ez egyébként nagyon szemléltető és jellemző példa első nyomtatott énekeskönyvünknek a szerzője által is beismert kezdetlegességére!) Az *A7 recto* lap a szövegmenyiség szempontjából egyezést mutat, a sorok száma is azonos, ellenben az egyes sorokban közölt szövegrészek csak 3 esetben (az 1., a 4. és a legelső sorban) felelnek meg egymásnak, nem is szólva a lépten-nyomon mutatkozó helyesírásbeli s az itt különösen szembeszökő betűtípusbeli eltérésekről.

A *betűtípusbeli és helyesírási különbségekről* (a teljesség igénye nélkül) a következőket említjük:

Az 1. kiadás itt-ott használ *gót betűket*, amelyeket a 2. már *latin* betűkkel helyettesít. Így az ajánlás címsoraiban 6 alkalommal találunk gót *w-t* az *u* vagy *v* jelölésére, amit a 2. kiadás vagy egyszerű *u*-val, vagy áthúzott *v*-vel pótol. Az *ü* hang jelzésére az 1. kiadásban néhányszor gótikus *petit ü* szolgál, többnyire félsorral magasabban szedve. A *Krisztusnak vacsorájáról való ének* címében az 1. kiadás az első sort gót betűkkel adja, a 2. kiadás pedig csupa latin nagybetűkkel. A 2. kiadás is használ azonban — kiegészítőül — gót betűket (az *ü* jelzésére, a primitívebb *eo* helyett; és az *ü* jelzésére *ú* vagy *eú* helyett). — Az 1. kiadás egyáltalában nem alkalmazza az ún. *horgas e* (*e*) betűt az *e* hang jelzésére, hanem inkább két *e*-betűt szed (pl. az *és* kötőszóban), a 2. kiadás ellenben gyakran él a horgas *e* betűvel. — Az 1. kiadás itt vizsgált töredék részében a *tilde* (vagyis az *n* hangnak a megelőző magánhangzóra írt hullámvonallal való jelzése) csak kétszer fordul elő, a 2.-ban legalább hétszer.

Helyesírási szempontból azt mondhatjuk: *egészében véve a 2. kiadás jóval fejlettebb az elsőnél.*

Ez megfigyelhető a magánhangzók jelelésében: Az *á* hang jelzésére a 2. kiadás néhány esetben a francia „accent grave”-hoz hasonló, tehát előre dőlt ékezzettel ellátott *à* betűt használ (pàl, pappà, barattà); ilyet az 1. kiadásban nem találunk. — Az *i* hangnak *i*-vel vagy *y*-nal jelölése mindkét szövegben elég vegyesen történik, de egészében véve a 2. kiadás határozott haladást mutat az egyszerűség felé (pl. mynth — mint, kyk — kik, tyged — tighed, feddysre — feddisre, teokylletes — tekilletes, lennye — lennie, christusyrt(h) és más -yrt(h) végződésben többnyire: -irt stb.). Ellenben: fyanak — fyanak, irasth —

reánk kik hirdetünk embereket wdur  
 zini csak icsus xristusban valo hirtnek  
 ala, mert hallya a zent irasbol hogy ch  
 icsus xristus adattott ligen nekunk  
 zensighul, zentisghul, igazulaful, es  
 valmagul, es nem mond etrekekeknek  
 zentimunket kik hirdetunk bunoseknek  
 ingyen valo szabadulast cordsguul, buntol  
 eshalalt, kik hirdetynik xristust mw z  
 usghunknek, elgitelunknek, engieztelen  
 knek, wdud zyonknak es egyetlen egy  
 kozbe taronknak lenne, kik hirdetynik  
 xristust bocjattati meg nekunk mind  
 bwnemket, xristus alal mwznet meg iga  
 zultati, es xristust adattati nekunk  
 az eorok eletet ingyen csak hogy higgy  
 uk ezeket nekunk adattati xristust. In  
 gyen azirt mondom, mert az teorinis hir  
 deti bwnemnek: bocjanatsyat de nem  
 ingyen hanem tekkilet: enghedelmeffig  
 hunk es teosinnek be tellyesynit,  
 de ma hogy az teorint be nem telly  
 es teosinnek, az teosinak mondafa zentim,  
 en az vgy teosin. Romanos  
 teosinul vgy teosin. A ij ber az

3. ábra  
 1. kiadás  
 A2 verso

gassa, Es a kyanwaga va nem kyalid re  
 yanik kik hirdetunk csak Jctus Xristusba  
 valo hirtnek alala embereket wdur o zentim,  
 mert hallya a zent irasbol hogy csak icsus  
 xristus nekunk adattott ligen es oly  
 sigul zensighul, igazulaful, es valmagul es  
 nem mond etrekekeknek lenni mwznet  
 kik hirdetunk be wnemnek ingyen ch  
 to szabadulast cordsguul, buntol es  
 lakol, kik hirdetynik Xristust mw z  
 usghunknek, elgitelunknek, engieztelen  
 knek, wdud zyonknak es egyetlen egy  
 kozbe yaronknak lenni ye kik hirdetynik  
 xristust bocjanattati meg nekunk mind  
 bwnemket, Xristus alal mwznet meg  
 igazultati. Es Xristust adattati nek  
 uk az eorok eletet ingyen csak hogy hig  
 gyuk ezeket nekunk adattati Xristust.  
 Ingyen azirt mondom mert az teorinis  
 hirdeti bwnemnek bocjanatsyat  
 ingyen hanem tekkilet enghedelmeffig  
 kyt es teosinnek be tellyesynit  
 re hogy az teorint be nem tellyet  
 uk zentimnak mondafa zentim  
 dolog. y mond Ro. v. az

4. ábra  
 2. kiadás  
 A2 verso

yrast stb. — Az *ö* hang jelölésében az 1. kiadásban *eo* a jellemző és domináló, a 2. kiadásban *ő*, bár itt szintén előfordul néhányszor az *eo* forma is. Ehhez hasonló az *ü* hang jelölése, mely az 1. kiadásban a komplikáltabb *ew* formában sűrűn, *ű*-vel gyakran, petit gótikus *ű*-vel néhányszor található; a 2. kiadásban szintén gyakori még az *ű* is, de nem ez a jellemző és uralkodó benne, hanem az *ű*. — Az *u* és *v* hang jelzésére a 2. kiadás, ha nem is mindig, de általában már nem *w*-t hanem egyszerű *u*-t használ.

A mássalhangzók írásmódjában ezeket a különbségeket találjuk szembeszökőnek: A *cs* jelölése az 1. kiadásban *cy*, a 2.-ban *cij* betűcsoporttal történik. A *gy* betűt a 2. kiadás (egy kivétellel) már nem *gi*-vel írja, ami az 1. kiadásban még többször előfordul. A *h* betűt „fölsőlegesen” a *t* mellett az 1. kiadás jóval többször írja, mint a 2. (Így az „írást, kiált, mint, kiket, minket, szabadulást, Krisztusirt, ilet, biztat, mert, igazgat” stb. szók végén és gyakran szóközben is. Ellenben a „te” és „tehát” szó írásában az 1. kiadás a „módernebb!”) A *j* hangot mindkét kiadás vegyesen *y* vagy *i* betűvel jelöli, úgy azonban, hogy többszöri egyezés mellett (abauy, ielenti, vigasztaloya stb.) az egyik *y*-t ír, ahol a másik *i*-t, és fordítva (ayanlasat — ajanlasat, io — yo stb.). Érdekes, hogy a *reánk* szóban benne rezgő *j* hangot az 1. kiadás még jelölte (*reyank*), a 2. már nem (*reank*). A palatálisan asszimilálódó *j*-t mindkét kiadás fonetikuson írja, egyszerű vagy kettőzött diftonussal (szolgálattyát, mongya, vallya stb.). — Ki ne látna *határozott korrekciót és haladást* pl. az ilyen különbségekben: *wissel* — *visel*, *ördöktül* — *ördögtül*, *wttan* — *utan*? Vagy abban, hogy a 2. kiadás kipótol olyan betűket, amelyek az 1. kiadásból akár sajtóhiba, akár pontatlanabb írásmód miatt kimaradtak (*t* a „szentsigül” szóban, *e* hang a „teljesitéirt” szóban)?

Ezeket a helyesírásbeli különbségeket s a bennük általánosságban mutatkozó fejlődést még számos további példával is szemléltethetjük. Viszont van néhány olyan — az előbbiekhöz képest elenyészően csekély számú — mozzanat is, amely az 1. kiadás helyesírásához képest a 2. kiadásban *visszaesést* vagy legalábbis sajtóhibát, nyomtatási gondatlanságot mutat. A fentebbiekben ezekre is utaltunk, szintén a teljesség igénye nélkül. Megemlítjük még, hogy a *g* mellett a *h* betű „fölsőleges” használata az 1. kiadásban mindössze hatszor jelentkezik, míg a 2.-ban legalább tizenegyszer, (ami ilyen kisterjedelmű szövegben szintén elég jelentős különbségnek számít). De a 2. kiadásban érdekes törvényszerűségként figyelhető meg, hogy mindig magas magánhangzó (*e*, *ü*) vagy legalábbis *i* következik utána (gyermeksighettül, enghedelmessighünkirt, erőssyghiyrt stb.), ellenben az 1. kiadás egyesén él vele (igazghat, meghszentel).

A *nyelvjárás* ebben a kiadásban is erőteljesen *i-ző* maradt. Köztudomású, hogy GÁLSZÉCSI írásai a XVI. század legjellegzetesebben *i-ző* nyelvjárású nyomtatványai közé tartoznak. S a 2. kiadás egy-két ponton — PERÉNYI nevének PERINI-ként írásában s az „eligitelünknek” szóban — mintha még fokozná is ezt a sajátosságot. Viszont ispán helyett *espánt* mond, ami azonban — szorosan véve — nem tekinthető a jellegzetes ízés gyöngülésének. Ellenben az 1. kiadás „iletet” szava helyett egy alkalommal „életet” mond. Ez is azt mutatja, hogy *mint általában az írásmódban, úgy ebben sincs teljes és kiforrott következetesség, hanem inkább csak viszonylagos sajátosság.*

Nyelvészeink bizonyára további érdekességeket is észlelhetnek a két kiadás töredékeinek egybevetésekor. (Kár, hogy MOLNÁR József, aki *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelvre a XVI. században* c. nagyszabású értekezésében célkitűzése szerint az 1576-ig megjelent összes magyar nyomtatványokra ki akarta terjeszteni vizsgálódását, GÁLSZÉCSI műveit, így ezt a töredéket is, melynek mikrofilmje mind a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában, mind az Országos Széchényi Könyvtár mikrofilmtárában rendelkezésünkre áll, figyelmen kívül hagyta. Pedig az összehasonlítás éppen témája szempontjából tanulságos megfigyelésekre adhatott volna alkalmat.) A magunk részéről azt az általános benyomást szereztük, hogy GÁLSZÉCSI énekeskönyvé-



nek 1. kiadását leginkább OZORAI vitairatának 1. kiadásával (RMK I. 5.), 2. kiadását pedig ugyanannak 2. kiadásával (RMK I. 18.) lehetne párhuzamba állítani. Mintha GÁLSZÉCSI énekeskönyvének mindkét kiadása OZORAI művének ugyancsak VIETORNÁL megjelent két kiadása (1535 és 1546) közé esnék, mégpedig nemcsak idői, hanem helyesírástörténeti szempontból is. [CSOMASZ TÓTH Kálmán, akinek figyelmét bátorkodtam annak idején GÁLSZÉCSI énekeskönyvének 2. kiadására s e megfigyelésemre is felhívni, kissé homályosan utalt erre *Pótlásában. I. m. 704. l.*]

Megfigyelhetünk két szórendi különbséget is, mely arra mutat, hogy a 2. kiadás a helyes hangszólalásnak megfelelően változtatott a szórenden. Mindkét változtatást ugyanabban a mondatban a „csak Jézus Krisztus” szavaknak még erőteljesebb és értelem-szerűbb kiemelése érdekében eszközölte. (Vö. az A2 lev. verso lapjának tetején az első 4—5 sorban.)

Azt már fentebb megállapítottuk, hogy a *hangjegyekben* semmi különbséget sem találunk: mindkét kiadásban ugyanazt a kottametszet-anyagot használták fel. Így ebben a vonatkozásban ez a 2. kiadásból való töredék semmi újat nem nyújt, csupán a kották alá írt szöveg eltolódásával sajtószerűen illusztrálja a nyomtatási technika és a kiadvány kezdetlegességét (amin talán a 2. kiadás a szöveg némileg módosított elhelyezésével próbált valamit javítani). De a kottametszet azonosságából arra is szabad következtetnünk, hogy énekeskönyvünk két kiadását nem nagy időbeli távolság választja el egymástól.

Túl messze vezetne olyan további kérdések vizsgálata: vajon az 1. és a 2. kiadás szövege *hogyan viszonyul KOMJÁTI bibliafordításához s annak ortográfiájához?* Ez ti. nem könnyedén elintézhető kérdés. Mert az ajánlólevélben előforduló három bibliai idézet (2. Tim. 3 : 14—17, 1. Kor. 1 : 30 és Róm. 8 : 3) közül az első jelentős hasonlóságokat, de nem csekély eltéréseket is mutat KOMJÁTI fordításához képest, a másik kettő viszont semmi hasonlóságot sem árul el. Sőt azt sem szabad elfelejtenünk, hogy GÁLSZÉCSI nem is akart pontos és teljes bibliai idézeteket adni, hanem több-kevesebb szabadsággal hivatkozott ezekre a bibliai helyekre. Ha ismerte is KOMJÁTI szövegét, ami valószínű, akkor sem követte azt szolgálai módon. (Bizonyára a hittani művecskéjében található páli idézetek vizsgálata is ezt igazolná.)

Észrevételeinket s a még tisztázásra váró további problémákat a következőkben összegezhetjük:

1. A fentiekben ismertetett s itt hasonmásban is bemutatott töredék *Gálszécsi István 1536-i énekeskönyve 2. kiadásának próbanyomatából* való. Ez a próbanyomat bizonyossága annak, hogy első magyar hangjegyes nyomtatványunk az 1. kiadás után hamarosan 2. kiadást is ért.

2. Ami e 2. kiadás *időpontját* illeti, azt minden valószínűség szerint az 1. kiadást követő 5—6 éven belül kell keresnünk. Ugyanis maga ez a töredék sok vonatkozásban határozott haladást mutat az 1. kiadáshoz képest, de mégsem olyan mérvűt, amely nagyobb időbeli távolság feltevését indokolná. Valószínű az is, hogy a 2. kiadás még szerzője életében, tehát 1543 előtt megjelent. Nagy pártfogója, PERÉNYI Péter 1542-től majdnem haláláig (1548) FERDINÁND fogságában sánylődött. Ez a körülmény is amellettszól, hogy a változatlanul neki ajánlott s nyilván az ő költségein megjelent 2. kiadás még fogságba esése előtt került sajtó alá. Így a 2. kiadás 1537 és 1542 között jelenhetett meg.

3. *Nyomdászattörténeti és művelődéstörténeti szempontból* sem közömbös, ha a krakkói VIETOR-féle nyomdának XVI. századi magyar irodalmi termékek kiadása terén végzett szolgálatairól eggyel több s most már valamivel jobban ismert bizonyosságunk van.

4. A 2. kiadás az elsőhöz képest *nyelvészeti szempontból*, közelebről helyesírásunk fejlődésének s a korabeli nyomtatványokban jelentkező ún. í-ző nyelvjárásnak egyik további dokumentumaként is értékelendő.

5. *Irodalomtörténetünk* is regisztrálni tartozik a *Régi magyar könyvtár* megfelelő helyén GÁLSZÉCSI István énekeskönyvének ezt a 2., ilyenként eddig nyilván nem tartott kiadását.

6. Legközvetlenebbül *énekeskönyv-irodalmunk könyvészetét és himnológia-történetünket* érdekelheti ez az új kiadás, illetve annak itt közölt töredéke.

7. *Egyháztörténeti* szempontból egy markáns vonással gazdagodik ismeretünk egyrészt GÁLSZÉCSI István reformátori működéséről, másrészt PERÉNYI Péternek a hazai reformáció ügyét támogató áldozatkészségéről. Olyan korban, amikor GÁLSZÉCSI tet-szelgő pátosz nélkül írhatta énekeskönyve előszavában, hogy milyen jutalomra számíthat vállalkozásával („sőt emberektől minden gonoszt és halált várok ez munkámért, kire ha Isten választand, legyen ő akaratja”) — nagyon hamar új kiadás vált szükségessé. Értékes adat és nyomos bizonyág ez arra: milyen mohó szomjúsággal vehették a reformáció gyülekezetei az anyanyelven való éneklés első magyar kottáskönyvét. S bizonyára ennek a 2. kiadásnak is része volt abban, ha LUTHER énekei — GÁLSZÉCSI lelkes, de még nagyon darabos átköltésében — a reformáció korának annyi magyar énekeskönyvébe bekerültek. (Vö. SZILÁDY Áron és PAYR Sándor idevonatkozó felsorolásait *i. h.*) S e 2. kiadás még valószínűbbé teszi SZILÁDY Áronnak azt a sejtését, hogy néhány más, ismeretlen szerzőjű, az úttörés kezdeteire valló énekünk még szintén GÁLSZÉCSI Istvánénak bizonyulhat, ha valamikor további részletek kerülnek elő énekeskönyvéből. (Bár TOLDY Ferenc előzőleg inkább BENCZÉDI SZÉKELY Istvánról nyilatkozott hasonló értelemben.)

8. *Megoldatlan kérdések*. Sajnos, ez a töredék sem visz közelebb annak a kérdésnek megoldásához, hogy *milyen terjedelmű* lehetett GÁLSZÉCSI énekeskönyve, s az eddig ismert darabokon kívül *még miket* tartalmazott; vajon azok is mind *lutheri* eredetű, illetve átdolgozású énekek voltak-e, vagy pedig — mint már az úrvacsorai éneknél — *a szomszédnépek dallamkincsével való érintkezés* nyomait is fokozottabban magukon hordozták? — Ilyen nyitott kérdés marad az is, amelyet GULYÁS Pál (részben BOD Péter nyomán) vetett fel: vajon GÁLSZÉCSI énekeskönyve, hittani műve és FARKAS András éneke (RMK I. 8., 10., 11.) nem együtt, *közös kiadványként* jelent-e meg — legalábbis ebben a 2. kiadásban? Gondos egybevetéssel az már most is megállapítható, vajon a hittani mű töredéke (RMK I. 10.) helyesírásiilag az énekeskönyv 1. vagy 2. kiadásával mutat-e szorosabb egyezést. Egyébként az énekeskönyv *címe* eleve valószínűvé teszi az énekeknek és a hittani műnek *egy könyvecskeként* való kiadását. (Vö. SÓLYOM Jenő: *Luther és Magyarország*. Bp. 1933. 147—150. és 178—189. l. Ez utóbbi helyen SÓLYOM betűhíven közölte a GÁLSZÉCSI hittani művecskéjének akkor még megvolt töredékét.) Mindezekre természetesen csak akkor remélhetünk biztos feleletet, ha majd újabb leletek révén a hiányzó részletek is előbukkannak az ismeretlenség rejtekéből. A legújabb strahovi lelet is mutatja, hogy az ilyen reménység korántsem indokolatlan. Bizonyára a 2. kiadásra nézve sem!

9. A GÁLSZÉCSI István énekeskönyvének 1. kiadásából megtalált, de azóta újra eltűnt vagy legalábbis lappangó két korábbi töredék sorsa (hová lett az az ÁGOSTON József gyűjteményéhez tartozott töredék, amelyet ERDÉLYI Pál tett közzé? hol van a krakkói CHMIEL-féle első ív, amelyet DIVÉKY publikált?); továbbá hittani műve töredékének fokozatos enyészete is arra int: a mai legfejlettebb technika eszközeivel *igyekezzünk megóvni a pusztulástól régi drága irodalmi értékeink*, egyháztörténeti és nemzeti szempontból egyaránt pótolhatatlan kincseink *minden morzsáját*, s idejében, amíg nem késő, készítsünk róluk minél több mikrofilmet és fényképmásolatot. Örvendetes, ha erre, első-sorban az arra hivatott közintézményeink, ma már minden eddiginél nagyobb gondal törekednek.

NAGY BARNA

**A XVI. századi szegedi nyomda kérdése.** Régóta vitatott kérdés nyomdászattörténetünkben ennek a XVI. századi nyomdának a létezése. Különböző feltevések merültek fel, a megoldást azonban mindmáig nem sikerült megtalálni. A kérdés végérvényű eldöntésére mi sem vállalkozhatunk, mindössze az eddig felmerült lehetőségeket szeretnénk mérlegre tenni, s egy-két új adattal keresni a megoldáshoz vezető utat.

A „rejtélyes” szegedi nyomdáról és annak egyetlen cím szerint ismert termékéről, MELIUS Péter *Újtestamentum*-fordításáról<sup>1</sup> két forrás emlékezik meg: DEBRECZENI EMBER Pál egyháztörténete<sup>2</sup> és HORÁNYI Elek bibliográfiája<sup>3</sup>. DEBRECZENI EMBER a szatmári iskola 1703-ban elpusztult könyvtárában forgatta ezt a könyvet, s később emlékei alapján hivatkozik rá. HORÁNYI Elek a saját könyvtárában meglevő példányt írta le, ő a címen és a megjelenési helyen kívül az évszámot, a formátumot is közli, sőt a tipográfiai kiállításra is kitér: „Dolendum, quod nimis minuto typo, frequentibusque verborum compendiis in lucem prodierit. Ratum et illaesum exemplar in mea conservatur Bibliotheca.” HORÁNYI példánya ma nem ismeretes, valószínűleg elpusztult, mert a vaskos kötet a körülötte folyó közel száz éves vita során különben felszínre került volna.

VÁG Sándor 1954-ben összeállította a szegedi nyomdával foglalkozó művek bibliográfiáját,<sup>4</sup> s negyven szerző állásfoglalását igyekezett bemutatni. Az irodalom felsorakoztatása mellett maga is lándzsát tört az egyik feltevés mellett.

Lásuk azonban sorjában az egyes elképzeléseket a nyomda helyéről, a mű megjelenési évéről és a nyomdász személyéről.

a) *Szeged, 1547, Abádi Benedek.* Ezt a feltevést RÁCZ Károly vetette fel,<sup>5</sup> később REIZNER János próbálta újabb adatokkal igazolni.<sup>6</sup> Az ő álláspontjukat tette magáévá VÁG Sándor is.

MELIUS születési ideje körül sokáig megoszlottak a vélemények. Egyesek szerint MELIUS 1536-ban, mások szerint 1515-ben született. RÁCZ Károly az utóbbi nézetet vallotta, s ebből kiindulva igyekezett kitölteni MELIUS életrajzának így hiányos időszakát. Azonosította MELIUST azzal a PÉTER prédikátorral, aki elkísérte TÖRÖK Bálintot konstantinápolyi rabságába. RÁCZ szerint ekkor készítette volna MELIUS az *Újtestamentum*-fordítást. TÖRÖK Bálint halála után hazatérve Szegeden, ahol ABÁDI Benedek 1547-ben kezdte meg prédikatori működését, a korábbi újszigeti nyomdavezetővel nyomatta volna ki művét. HORÁNYI leírásában sajtóhibának tekintette RÁCZ az „1567”-es évszámot, mert szerinte a szedő a római számban tévesen rossz helyre szedte az „X”-et, így a helyes évszám 1547.

Sem REIZNER, sem VÁG nem talált egyetlen olyan adatot, amely bizonyítaná, hogy ABÁDI Szegeden nyomdát is állított volna fel.

MELIUS Péter születési ideje már egy negyedszázada eldöntött kérdés, 1938-ban ugyanis RÉVÉSZ Imre kiadta a cseh-morva atyafiaknak MELIUSSzal folytatott levélváltását,<sup>7</sup> s ebből kiderül, hogy MELIUS 1564 őszén „korára nézve fiatalocska, bizony lehet olyan 24 éves”. Az újabb irodalomtörténeti művek tehát az 1530-as évekre teszik MELIUS születési idejét.<sup>8</sup> 1547-ben így semmiképpen sem adhatott ki *Újtestamentum*-fordítást. Ezzel ez a feltevés végérvényesen megoldott.

<sup>1</sup> RMK I. 63.

<sup>2</sup> LAMPE, F. A.: *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*. Trajecti ad Rhenum, 1728. 728. l.

<sup>3</sup> *Memoria Hungarorum*. Pars 2. Viennae, 1776. 604. l.

<sup>4</sup> *Szegedi nyomda a 16. században*. Szeged, 1954. 16 l. (A Szegedi Egyetemi Könyvtár kiadványai 26.)

<sup>5</sup> *Szegedi KISS István tiszántúli reformátorkodása 1538–1553*. Szabad Egyház, 1891. Melléklet a 19–20. számhoz. 3–4. l. VÁG 16. tétel.

<sup>6</sup> *Szeged története*. 3. köt. Szeged, 1900. 346–347. l. VÁG 22. tétel.

<sup>7</sup> *Méliusz Péter levélváltása a cseh-morva atyafiakkal*. Theol. Szle, 1938. 252. és 257. l.

<sup>8</sup> Vö. HORVÁTH János: *A reformáció jegyében*. 2. kiad. Bp. 1957. 279. l. BÁN Imre: *Méliusz Juhász Péter*. Commun. ex Bibl. Hist. med. hung. 1962. 23. sz. 254. l. stb.

b) *Szeged, 1567, Török Mihály.* Ezt a feltevést KANYARÓ Ferenc vetette fel.<sup>9</sup> Szerinte „valami baj is eshetett azért Debrecenben. Az elmenekült könyvnyomtató, Török Mihály, a török hódoltság földjén, Szegeden nyomtatta ki ezután Melius 'Új testamento-mát'...” Valóban 1567-ben volt Debrecenben a KARÁCSONYI-féle mozgalom, ez elől azonban nem kellett volna TÖRÖKnek elmenekülnie. KANYARÓ okul gondolhatott arra is, mint GULYÁS feltételezi,<sup>10</sup> hogy az 1567. július 16-án keltezett előszóval megjelent *A Debreczeme öszve gyűlt keresztien praedikatoroknac. . . vallásoc* című műnek<sup>11</sup> az unitáriusokkal szemben erős hangja adhatott volna okot TÖRÖKnek a menekülésre. TÖRÖK Mihály azonban nem sokkal az említett könyvecske után, szeptember 1-i kelettel adta ki *Articulí* címmel a kálvinisták első magyarországi törvénykönyvét.<sup>12</sup> Az év hátralevő része — beleszámítva az átköltözést és az új nyomda berendezését — aligha lett volna elegendő a bizonyára terjedelmes *Újtestamentum*-kötet kinyomtatásához. TÖRÖK Mihályról ugyan az említett nyomtatványok után csak egy adattal rendelkezünk, mely szerint 1568 végén vagy 1569 elején halt meg.<sup>13</sup> Az újabb kutatók TÖRÖK betegségével magyarázzák azt, hogy műhelye tovább nem dolgozott. KANYARÓ feltevését tehát egyelőre nem lehet ugyan megcáfolni, de nem tartható valószínűnek.

c) *Szeged, 1567, Huszár Gál.* Ezt a lehetőséget FITZ József vetette fel legújabb nyomdászattörténeli összefoglalásában, de maga is csak „találgatás”-nak minősítette.<sup>14</sup>

HUSZÁR Gálról azt tudjuk, hogy 1562-ben távozott el Debrecenből, ezután egy ideig Révkomáromban működött, 1565-ben Nagyszombatban lehetett, majd 1573-ban Komjátiban ismét megkezdte nyomtatói tevékenységét. A közbeeső időben járhatott ugyan Szegeden, de működési területe 1562 után annyira az északnyugati országrészre korlátozódott, hogy szegedi tartózkodása nem valószínű.

d) *Debrecen, 1567.* BALLAGI Aladár<sup>15</sup> — SZABÓ Károlyhoz<sup>16</sup> hasonlóan — kétségbe vonta, hogy török megszállott területen működhetett volna nyomda. A kérdés megoldását úgy képzelte el, hogy a Szeged városnév nyomdahibából került be mind DEBRECZENI EMBER Pál, mind HORÁNYI Elek szövegébe a helyes „Czegléd” helyett, s ez azt az utcát jelölte volna, ahol Debrecenben TÖRÖK Mihály nyomdája működött. Ezt a feltevést CSŰRÖS Ferenc azzal cáfolta meg,<sup>17</sup> hogy egyetlen debreceni nyomtatványt sem jelöltek az utcanévvel, s ezt a szokást Magyarországon más nyomda sem vezette be. A debreceni nyomda 1623-ban a Nyomtató-közben volt, s nem akkor kerülhetett oda, ha az utcát is erről nevezték el. Csűrös Ferenc tehát úgy véli, hogy a Szeged városnév csakugyan nyomdahiba mindkét forrásban, de a helyes Debrecen helyett.

Abban teljesen egyetértünk BALLAGIVAL, hogy nehezen magyarázható meg, hogy „az a Melius, ki 1561 óta 1571-ig tömérdek munkáját nyomatta Debreczenben és Váradon, épen a közbeeső 1567-ik évben, miért adott volna ki egyet, a török uralom alatt levő Szegeden?”<sup>18</sup>

ZOVÁNYI Jenő<sup>19</sup> és HARSÁNYI István<sup>20</sup> ugyanazon a véleményen volt ebben a kérdésben, mint Csűrös Ferenc.

Az még elképzelhető, hogy a vitatott könyv csakugyan Debrecenben jelent meg, de kevésbé hihető, hogy mind a két forrás ugyanazt a sajtóhibát követte volna el. Hogy DEBRECZENI EMBER Pál esetében nem a szedő cserélte fel a két városnevet, azt bizonyítja,

<sup>9</sup> Melius ismeretlen és elveszett művei. Magy. Könyvszlc, 1906. 4. sz. 296—297. l. VÁG 28. tétel.

<sup>10</sup> A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században. Bp. 1931. 129—130. l. VÁG 36. tétel.

<sup>11</sup> RMK I. 60.

<sup>12</sup> RMK II. 104.

<sup>13</sup> BENDA Kálmán — IRINYI Károly: A négyszáz éves debreceni nyomda (1561—1961). Bp. 1961. 22. l.

<sup>14</sup> A magyar könyv története 1711-ig. Bp. 1959. 108. l.

<sup>15</sup> A magyar nyomdászattörténelmi fejlődése 1472—1877. Bp. 1878. 61—64. l. VÁG 15. tétel.

<sup>16</sup> Az RMK I. 63-hoz fűzött megjegyzése és korábban Századok, 1876. 6. sz. 6—7. l. VÁG 11. tétel.

<sup>17</sup> A debreceni városi nyomda története 1561—1911. Debrecen, 1911. 312. l. VÁG 30. tétel.

<sup>18</sup> I. h.

<sup>19</sup> Tanulmányok a magyar protestáns egyház és irodalom történetéből. Sárospatak, 1887. 46. l. VÁG 17. tétel.

<sup>20</sup> A magyar biblia. Bp. 1927. 42—43. l. VÁG 33. tétel.

hogy a könyv Utrechtben készült, a nyomdász tehát nem is tudott magyarul, nem ismerhette a magyar városneveket. De nem cserélte össze a két városnevet DEBRECZENI EMBER sem, hiszen művében máshol is ugyanígy utal arra, hogy Szegeden a XVI. században volt nyomda.

Az, hogy Szeged csak koholt megjelenési hely, ahogy azt FITZ József felveti,<sup>21</sup> nagyon elképzelhető, de nem egy Debrecenben készült MELIUS-mű esetében. Azt semmiképpen nem tudnánk megmagyarázni, hogy miért titkolta volna el éppen ennek a műnek a megjelenési helyét TÖRÖK Mihály, aki ugyanabban az évben három másik MELIUS-művet is kinyomatott.<sup>22</sup>

BALLAGI Aladárnak és SZABÓ Károlynak az a véleménye, hogy török megszállott területen nem működhetett nyomda, már TRÓCSÁNYI Zoltánnak 1943-ban megjelent cikke<sup>23</sup> után nem volt tovább tartható. TRÓCSÁNYI több műhelyt is sorol fel, amelyek hódoltsági területen tevékenykedtek, de ezek közül egy sem volt magyarországi. PIRNÁT Antal legújabb kutatásai<sup>24</sup> alapján azonban már hiteles egykorú adatunk van arról, hogy az Arad és Gyula között fekvő Simándon a török megszállás idején volt nyomda. Így nem elképzelhetetlen, hogy Szegeden is működött ebben az időben tipográfia. Az ellenben nehezen képzelhető el, hogy a szóban forgó MELIUS-mű Debrecenben készült volna.

e) *Debrecen, 1571.* BALOGH Ferenc egyháztörténetében<sup>25</sup> a kecskeméti anyakönyvi feljegyzésekre hivatkozva állítja, hogy MELIUS fordítása 1571-ben Debrecenben jelent meg. Ezt a megállapítást vette át később CZAKÓ Gyula MELIUS-életrajzában.<sup>26</sup>

A kecskeméti anyakönyvi feljegyzéseket<sup>27</sup> 1712 és 1721 között VERESMARTI L. Péter készítette, s ezekben megemlékezett a biblia magyar fordításairól is. Szövegében hivatkozik arra, hogy felhasználta DEBRECZENI EMBER Pál akkor még kéziratban levő munkájának erre vonatkozó részét. VERESMARTI tehát nem önálló harmadik forrás ebben a kérdésben, hanem csak DEBRECZENI EMBER követője, s az eredeti szöveget félre is értette. A BALOGH által is idézett rész ugyanis ezt mondja: „Úgy Melius Péter is, úgy Szegedi István is ez utolsónak példája exemplárja állott a szathmári thecában mind végig.” VERESMARTI tehát megjelenési helyet és évet nem is említ, s a DEBRECZENI EMBER szövegében („Petrus Melius, idem Novum Testamentum, ex integro Szegedini, (ut recorder) excusum. . .”) szereplő „Szegedini” szót nyomtatási hely helyett SZEGEDI KISS Istvánra értelmezte.

DEBRECZENI EMBER azonban határozottan Szegedről és nem SZEGEDIRŐL beszélt, hiszen könyvének más helyén<sup>28</sup> azt írta: „Szeged civitas cum arce, ubi etiam florentem Ecclesiam Ref. olim fuisse quam certissimum est. Librum etiam in Typographia Szegedini impressum, me olim vidisse, meminisse.” A Szeged városnevet azonban WESZPRÉMI István is SZEGEDI KISS Istvánnal hozta összefüggésbe: „Paul Ember berichtet zwar, wiewohl etwas undeutlich, dass Melius auch das Neue Testament mit Szegedischen Schriften herausgegeben; wir haben aber in unsern Schriften schon anderswo bewiesen, dass sich dieser ehrliche Mann hierinnfalls geirret habe.”<sup>29</sup>

f) *Sziget, 1541.* WESZPRÉMI István, amint fent idézett szavaiban is utal arra, nagy bibliográfiájában is foglalkozott a szegedi *Újtestamentum*-kiadás kérdésével.<sup>30</sup> MELIUS művei között felsorolja ezt is, de lapalji jegyzetben fejti ki véleményét DEBRECZENI EMBER adatával kapcsolatban. (HORÁNYI csak két évvel ezután adta ki *Memoria Hungarorum*-já-

<sup>21</sup> *J. m.* 106. l.

<sup>22</sup> RMK I. 60. *Irodalomtört. Közl.* 1926. 113. l.

<sup>23</sup> *Magyar és szláv nyomdák a XV. és XVI. században.* Magy. Könyvszle. 1943. 268. l. Vág 39. tétel.

<sup>24</sup> *Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570er Jahren.* Bp. 1961. 123–124. l.

<sup>25</sup> *A magyar protestáns egyház történetem részletei a reformáció korától jelenig.* Debreczen, 1872. 92. l. Vág 12. tétel.

<sup>26</sup> *Mélius Péter élete és működése.* Debreczen, 1904. 75–76. l. Vág 27. tétel.

<sup>27</sup> SZILÁGYI Sándor: *Kecskeméti ref. anyakönyvi feljegyzések.* Sárosp. Füz. 1858. 2. évf. 65–67. l.

<sup>28</sup> *J. m.* 648. l.

<sup>29</sup> *Von ungrischen Uebersetzungen der heiligen Schrift.* Ungrisches Magazin, 1783. 3. Bd. 4. St. 495. l.

<sup>30</sup> *Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia.* Centuria prima. Lipsiae, 1774. 110. l.

nak második kötetét, amelyben a szegedi kiadványról megemlékeznek.) WESZPRÉMI azt írja: „Nisi hanc Noui Testamenti editionem dictus auctor A. 1703. alicubi a se perfunctorie visam, l. c. litteris vulgasset, ipsa quoque illius memoria in sanctiore nostra republica iam prorsus esset obliterata; si modo *Meliana* haec fuerit Translatio, et non Sylvesteriana illa potius, quae. . . Uj-Szigethini, oppido comitatus Simighiensi, a. 1541 . . . litteris Benedicti Abady, typographi, publicata est.”

WESZPRÉMI tehát azt a lehetőséget veti fel, hogy DEBRECZENI EMBER Pál a Szeged és a Sziget helységnevet cserélte össze, hiszen csak futólag látta a könyvet („perfunctorie”). Ezzel szemben DEBRECZENI EMBER azt mondja, hogy forgatta ezt az *Újtestamentum*-kiadást („versasse”), s erre tanúként hivatkozik a szatmári professzorokra, akikkel együtt nézték a könyvet. Szövegében azonban éppen a városnév után jelenti ki, hogy emlékezetből („ut recordor”) írta az adatot.

WESZPRÉMI elképzelését látszik támogatni az a tény, hogy az újszigeti *Újtestamentum*-kiadás megjelenési helyeként régi szerzőknél máshol is találunk Szegedet.

HELTAI Gáspár *Újtestamentum*-fordításának<sup>31</sup> NÁDASDY Annához intézett ajánlólevelében írta: „Sylvester János a jámbor, jó és hasznos munkát tölt, ki az előtt Te Nagyságod bátyjának segítségével Szegedben az Uj Testamentumot kinyomatta.”

BOD Péter — nyilván a HELTAI-ajánlás alapján — próbálta a számára talán ismeretlen Sziget helységet (sőt „Szigedet”) Szegeddel azonosítani. A *szent bibliának históriája* című művében<sup>32</sup> teljes terjedelmében közli ugyanis HELTAI idézett ajánlólevelét, s aztán ezt mondja SYLVESTER fordításáról: „Ez után következett Sylvester János fordítása, mellyett nyomattatott-ki Szegeden Nádasdy Tamás.” Később, a *Magyar Athenasban*<sup>33</sup> már helyesen közli SYLVESTER *Újtestamentum*-fordításának a megjelenési helyét, a következő évben azonban az *Erdélyi Féniksben*<sup>34</sup> már ismét azt írja: „Legrégibb a Silvester János Uj Testamentoma, melly Szegeden 1541-dik Eszt. nyomattatott.”

A nagyenyedi könyvtárban megvolt az újszigeti *Újtestamentum*-kiadás, s a katalógusban — nyilván BOD Péter idézett művei alapján — megjelenési helyként Szeged szerepelt. Ezt bizonyítja, hogy amikor KAZINCZY Ferenc erdélyi utazása során Nagyenyeden járt, a könyvtár kiemelkedő darabjai között szerepelt a következő mű: „Serestély János Uj. Testam. Szeged, 1541.”<sup>35</sup>

Érdekes itt megjegyezni, hogy a XVIII. században még egy helységnév merült fel a SYLVESTER *Újtestamentum*-fordítás megjelenési helyeként. BÉL Mátyásnak ugyanis egy címlap nélküli példánya volt, s így ő azt gondolta, hogy a művet Csepregen nyomtatták.<sup>36</sup>

WESZPRÉMI feltevését azonban semmilyen adattal sem tudjuk valószínűsíteni, hiszen akkor mind DEBRECZENI EMBER, mind HORÁNYI valamennyi adata téves volna: MELIUS helyett SYLVESTER János, Szeged helyett Újsziget, 1567 helyett 1541 lenne a helyes adat. (Ugyanez volna a helyzet, ha a SYLVESTER-fordítás második, 1574-i bécsi kiadására<sup>37</sup> gondolunk.) HORÁNYI esetében három adat téves közlése annál kevésbé tételezhető fel, mert ő a saját könyvtárában meglévő teljes példányt írt le.

A helységnév összecserélése azonban még újabban is kísért. MUSNAI László 1925-ben<sup>38</sup> úgy emlékezik meg MELIUS *Újtestamentum*-fordításáról, hogy az „Szigeten 1567-ben” jelent meg. Ennek az elírásnak azonban nem tulajdoníthatunk nagyobb jelentőséget.

<sup>31</sup> Kolozsvár, 1561. RMK I. 51. Az idézett ajánlás a Budapesten található egyik példányban sincs meg. Ld. TRÓCSÁNYI Zoltán: *Heltai Gáspár Újtestamentum fordításáról*. Magy. Könyvszle. 1917. 203. l. Megvan azonban az ajánlás a kolozsvári Egyetemi Könyvtár példányában.

<sup>32</sup> Szeben, 1748. 134. l.

<sup>33</sup> [Szeben], 1766. 1. l.

<sup>34</sup> [Enyed], 1767. 32. l. 16. jegyz.

<sup>35</sup> KAZINCZY Ferenc: *Erdélyi levelek*. Bp. é. n. (Nemzeti könyvtár 12.) 283. l.

<sup>36</sup> *De versionibus Bibliorum Hungaricis*. (Kézirat. Esztergomi Főgyűjteményi Könyvtár.) 24. fol.

<sup>37</sup> RMK I. 98.

<sup>38</sup> *A magyar biblia története*. Cluj-Kolozsvár, 1925. 9. l. V4G 32. tétel.

g) *Várad, 1567*. Ezt a lehetőséget szintén „találgatásként” most vetjük fel, hogy a lehetőségeket minél jobban kimerítsük.

MELIUS minden műve — ahogy azt már BALLAGI is megállapította — (a posthumus *Herbariumot* nem számítva) Debrecenben vagy Váradon jelent meg. Ha elfogadjuk a két alapforrás adatait, s a könyvön valóban Szegedet tüntették fel megjelenési helyként, s az koholt városnév volt, akkor sokkal inkább gondolhatunk Váradra, mint Debrecenre. Debrecenben ugyanis — mint fentebb már említettük — nem lett volna oka a nyomdásznak eltitkolni a mű kiadási helyét.

Váradon 1565-ben és 1566-ban HOFFHALTER Rafael — jelenlegi ismereteink szerint egy-egy művet<sup>39</sup> nyomtatott ki, amelyek közül az első MELIUS-mű. Az 1568 és 1571 közötti időből eddig négy olyan nyomtatványt ismerünk, amely Váradon jelent meg, de a nyomdász neve nincsen feltüntetve ezeken a könyveken. Az első ezek sorában ismét egy MELIUS-mű, s ez az ajánlás kelte szerint 1568. január 8-án készült el. Nem tartjuk lehetetlennek, hogy ugyanez a mester készítette az *Újtestamentum*-kiadást is.

De ki volt ez a nyomdász? A legáltalánosabban elfogadott vélemény szerint — HOFFHALTER Rudolf,<sup>40</sup> aki atyja halála után Gyulafehérvárról Váradra költözött. A fenti váradai nyomtatványokkal ezúttal nem kívánunk behatóbban foglalkozni, ebben az összefüggésben elegendő csak arra utalni, hogy már GULYÁS Pál is pontosan megállapította, hogy az 1568-ban Váradon készült MELIUS-mű betűi és könyvdíszai a HOFFHALTER-műhelyből származnak.<sup>41</sup>

Elképzelhető tehát az, hogy HOFFHALTER Rudolf 1566 végén vagy 1567 elején nem ment édesapjával Váradról tovább Gyulafehérvárra, hanem ott maradt, s önálló műhelyben folytatta a munkát. Különbösen ahhoz a valószínűtlen feltevéshez kellene folyamodnunk, amelyet GULYÁS vetett fel. Szerinte ugyanis a váradai impresszummal megjelent MELIUS-művet Gyulafehérváron nyomtatta HOFFHALTER Rudolf. A hamis helynévvel a fejedelmi város unitárius vezetőit akarta volna félrevezetni.

Inkább gondolnánk arra, hogy az idősebb HOFFHALTER a Váradon berendezett nyomdát fiára bízta, amikor ő tovább ment Gyulafehérvárra. Így HOFFHALTER Rudolf 1567-ben Váradon lehetett, s itt kinyomtathatta MELIUS *Újtestamentum*-fordítását. Azért szerepeltetett koholt megjelenési helyet, hogy az unitáriusok számára dolgozó apja helyzetét ne nehezítse meg Gyulafehérváron. Az 1568 elején, tehát még HOFFHALTER Rafael életében megjelent másik MELIUS-művön ugyan már feltüntette a tényleges nyomtatási helyet, Váradot, de saját nevét itt is elhallgatta.

Ez a feltevés egyelőre semmivel sem jobban bizonyított, mint az áttekintés során vázolt egyik-másik korábbi elképzelés, így azonban HOFFHALTER Rudolf működését és a váradai impresszumú nyomtatványok keletkezését is jobban meg tudjuk magyarázni.

A korábbi feltevéseknek van még egy hibájuk, amire GULYÁS Pál hívta fel a figyelmet.<sup>42</sup> HORÁNYI leírása szerint MELIUS *Újtestamentum*-fordítása apró betűkkel és gyakori „szóösszevonásokkal” készült. Ez a szegedi nyomtatvánnyal kapcsolatba hozott egyik nyomdászra sem jellemző. A ligatúrát ebben az időben magyar szövegben már egyik nyomdászunk sem használta számottevő mértékben. A HOFFHALTER-műhelynek azonban volt egy 95 mm-es kurzív típusa, amelyet pl. az 1565-i, Váradon megjelent MELIUS-mű ajánlásának nyomtatásához is használtak.

Éppen az apró betűk hiánya miatt esik el az a feltevés is, hogy KARÁDI Pál abrudbányai, majd simándi nyomdája nem működött-e korábban Szegeden, akár egy korábbi tulajdonos vezetésével.

<sup>39</sup> RMK I. 58. Sztr. I. 1804.

<sup>40</sup> NAMÉNYI Lajos: *A nagyváradai nyomdászat története*. Magy. Könyvszle. 1901. 178—179. I. GULYÁS: *I. m.* 138. I. stb.

<sup>41</sup> *Uo.*

<sup>42</sup> *I. m.* 130. I. VÁG 36. tétel.

Összegezősképpen megállapíthatjuk, hogy a XVI. századi szegedi nyomda kérdését mai ismereteink alapján nem tudjuk megoldani. Megdől azonban a VÁG Sándor által felelevenített RÁ CZ — REINER-féle feltevés, hogy MELIUS *Újtestamentum*-fordítását ABÁDI Benedek nyomtatta Szegeden 1547-ben. Tévedésen alapult BALOGH Ferenc megállapítása, hogy a mű 1571-ben Debrecenben készült. Teljesen valószínűtlen az a régi feltevés, hogy DEBRECZENI EMBER és HORÁNYI összecserélte a SYLVESTER- és a MELIUS-féle *Újtestamentum*-fordítást. Nem találunk kellő magyarázatot arra, hogy TÖRÖK Mihálynak 1567-ben Debrecenben miért kellett volna koholt impresszum-adatot feltüntetni.

A váradí nyomtatás lehetősége mellett elsősorban arra gondolhatunk még, hogy Szegeden egy eddig teljesen ismeretlen nyomda működött abban az időben, hiszen a simándi műhely létezéséről is csak a legutóbbi időben szereztünk tudomást.

DÖRNYEI SÁNDOR

**Ungarischer oder dacianischer simplicissimus.** Ennek a magyar szempontból számos kultúrtörténeti érdekességet tartalmazó munkának problematikáját és gazdag irodalmát legutóbb MOLLAY Károly foglalta össze a *Filológiai Közönyben* (1958. 663—670. l.).

Ezt két cikkel lehetne kiegészíteni: az egyik a *Knížnica* című szlovák folyóirat 1950. évi második évfolyamában (77—82. l.) jelent meg e sorok szerzőjétől, a másik pedig 1956-ban a *Wierchy* című lengyel folyóirat 25. évfolyamában (261—264. l.). Az utóbbi tulajdonképpen az előbbi ismertetése W. H. PARYSKITÓL, de az ő bőséges kommentárja külön is figyelemreméltó.

Tekintettel arra, hogy az említett szlovák folyóirat meglehetősen nehezen hozzáférhető, helyesnek látszik, hogy annak legalább bibliográfiailag lényeges megállapítására a figyelmet itt felhívjuk. A MOLLAY által felsorolt régebbi kutatók nem jutottak egységes és megnyugtató eredményre az *Ungarischer oder Dacianischer Simplicissimus* első, 1683. évi kiadásának (APPONYI: *Hungarica*. 2175—2176. sz.) nyomtatási helyét illetően. Volt aki Boroszlót, Ulmot vagy a Majna-menti Frankfurtot, más meg éppen Lőcsét tartotta a megjelenés helyének.

A Doc. A. BANIK (Martin) tulajdonában levő példány — eredeti korabeli kötésben — egybe van kötve egy másik munkával: *Des Frantzösischen Kriegs-Simplicissimi Hoch-versunderlicher Lebens-Lauff* című munkával, amelynek tipológiai kiállítása teljesen megegyezik a magyar *Simplicissimus*-éval. A francia *Simplicissimus* is 1683-ban készült, de ezen felül pontosan feltünteti a nyomtatás helyét és a nyomdát is: „Freyburg, Druckts und verlegst J. J. Fillion”. Azt az ebből adódó logikus következtetést, hogy a magyar *Simplicissimus* is ebben a nyomdában készült, megerősíti az a körülmény is, hogy 1684-es év számmal ellátott, de tipográfiailag az előző esztendőben készülttel azonos kivitelű kiadásnak az eddigi szakirodalomban (TURÓCZI-TROSTLER József: *A „Magyar Simplicissimus” s a „Török kalendar” forrásai*. Egy. Philol. Közl. 1915. 108. l.) ismertetett egyetlen példányát ugyancsak a freiburgi egyetem könyvtárában őrzik. (Itt jegyzem meg, hogy ebből a második kiadásból egy további példány birtokomban található.)

BOHUS JENŐ